

Микола Бандрівський

Збруцький ідол – пам'ятка садово-паркової скульптури поч. ХІХ ст.: до мотивів фальсифікації та її авторства

Mykola Bandrivskyi

Zbrutskyi idol - the monument of garden-park sculpture of the beginning of 19th c.: to the motives of falsification and its authorship

The latest scientific researches related to the discovery in 1848 in Zbruch River near Gusyatyn (Ternopil region) of stone idol, which in the literature was called Svitovyd, are briefly summarized at the article. On the base of conducted natural, historical and source studies (O. Komar, N. Hamayko and others) was found that mentioned Zbrutskyi idol (popular name – «Svitovyd») was drowned in the river around 1823 by local Polish landowner T. Zaborowski after finishing of his play «Umvita». Actually for writing of this theater performance - for inspiration and stimulation of imagination of the author, not long before the mentioned «pagan idol» was made. Probably it was not a deliberate falsification of ancient monument – Zbrutsky idol. T. Zaborowski, who was under the age of thirty, apparently had not any ideas what the consequences his flirtation with pre-Christian themes and bumbling manipulation with newly made «antique» will have.

Keywords: Zbrutsky idol, «Svitovyd», T. Zaborowski

Коротко підсумовуються найновіші наукові дослідження, пов'язані з відкриттям у 1848 р. в р. Збруч біля Гусятина на Тернопільщині кам'яного ідола, названого в літературі Світовидом. На підставі проведених природничих та історико-джерелознавчих досліджень (О. Комар, Н. Хамайко та ін.) встановлено, що згаданий Збруцький ідол (популярна назва – «Світовид») був затоплений у ріці близько 1823 р. місцевим польським поміщиком Т. Заборовським після завершення ним п'єси «Умвіта». Власне для написання останньої – для натхнення і стимулювання творчої уяви автора, й було, незадовго перед тим, виготовлене згадане «язичницьке божище». Про свідому фальсифікацію пам'ятки старовини – Збруцького ідола, тут, мабуть, не йдеться. Т. Заборовський, судячи з усього, не маючи й тридцяти літ, навіть не уявляв, до яких наслідків призведе його загравання з дохрис-

тиянською тематикою та недолуге маніпулювання зі щойно виготовленими «пам'ятками старовини».

Ключові слова: Збруцький ідол, «Світовид», Т. Заборовський

У 2011 р. відразу два провідних наукових співробітники Інституту археології НАН України – Олексій Комар і Наталія Хамайко (науково-дослідний відділ історико-археологічних досліджень) у спільній статті виступили з добре аргументованою системою доказів, якою виводили т. зв. Збруцького ідола (який зараз перебуває у Краківському Археологічному музеї) із реєстру археологічних пам'яток, відводячи йому роль фальсифіката епохи романтизму¹. При цьому, серед інших аргументів, домінуючими були наступні:

Перший аргумент (природничий): У результаті проведеної реставратором Вавельського комплексу Р. Козловським детальної природничо-наукової експертизи, яка включала петрографічні дослідження, було встановлено, що на поверхні Збруцького ідола не виявлено якихось помітних слідів тривалого перебування у воді (відсутні залишки мікроскопічних водоростей і обточені водою піщинки). Натомість виявлено, що за кількістю кальцинованих відкладів на стороні D, Збруцький ідол пережив не більше 8 регресій або трансгресій рівня Збруча. Крім того, в різних частинах розглядуваної скульптури збереглися навіть сліди фарбування (!) рудувато-червоного кольору. Загалом, згідно з висновками Р.Козловського, Збруцький ідол перебував у ріці не більше кількох десятиліть і, найвірогідніше, потрапив у ріку лише у XIX ст. незадовго перед віднайденням у 1848 р.²

Другий аргумент (художньо-композиційний): Поєднання відразу кількох «божеств» в одному ідолі протирічить усьому корпусу писемових свідчень про давньослов'янське язичництво, а повна антропоморфічність персонажів – усім даним, якими володіє сьогодення наука про східнослов'янські ідоли. Крім того, в східнослов'янському регіоні поки що невідомі інші зображення чотириликих персонажів і багаторусні художні композиції IX–X ст.³ Доречно пригадати, що в першій половині XIX ст. настільною книгою шанувальників польської історії була *Historia narodu polskiego* А. Нарушевича (1781–1788). Саме черпаючи інформацію з цієї праці, один з «відкривачів» Збруцького ідола

М. Потоцький без особливих труднощів «впізав» у щойно витягнутого зі Збруча кам'яному істукані верховного бога полабських слов'ян Світовида, який стояв у храмі в Арконі і який був описаний Саксом Граматиком: тамтешній бовван також мав вигляд чотириликого ідола в людський зріст, який тримає в руці ріг і поруч з яким розміщені його атрибути – кінь і меч⁴. Іншими словами, виловлений в подільській ріці місцевий «Світовид» мав би унаочнювати «тісний і нерозривний зв'язок» Червоної Русі із західними землями Речі Посполитої навіть за найдавніших – дохристиянських часів!

Третій аргумент (світоглядний): Поєднання у вигляді багатоярусної композиції образу кількох персонажів є, на думку О. Комара і Н. Хамайко, типовим для представника християнського світогляду, який звик до багатоярусності і сюжетності житійних ікон та інтер'єрних розписів храмів, однак є абсолютно нетиповим для представника з язичницьким давньослов'янським світоглядом і світосприйняттям.

Сумніви в автентичності Збруцького ідола виникли зараз же після його широко розрекламованого в тогочасній періодиці віднайдення. І про це, чи не вперше в українській і польській археологічній літературі, так виразно і аргументовано нещодавно засвідчили вже згадувані О. Комар і Н. Хамайко. Наприклад, ціла низка відомих вчених ХІХ – першої половини ХХ ст. (А. Павинський, І. Піч, А. Брюкнер, Т. Синко, К. Нітш) вважали Збруцького ідола підробкою. Про сумніви стосовно його автентичності та про можливість його виготовлення у ХІХ ст. висловлювалися багато хто з іменитих науковців того часу (наприклад, З. Глогер). Причому такі сумніви були й тоді достатньо вмотивованими, адже віднайдення Збруцького ідола відбулося в епоху романтизму (такого нерідко майже екзальтованого «замилування у старовину»). Саме тоді після Французької революції і того вільнодумства, яке після неї настало, по всій Європі, а зокрема – на сході тогочасної Польщі, пробудилося масове захоплення дохристиянськими релігіями і сфальсифікованою «язичницькою» поезією («Пісні Оссіана», «Боянів гімн» та ін.), а саме виготовлення фальшивих «давньослов'янських ідолів» – щоби в такий спосіб «підсилити національне пробудження» – розпочалося ще століттям раніше, про що писав свого часу Л. Нідерле⁵. Ця антихристиянська пошесть торкнулася тоді навіть нашого Львова, де на східній околиці

ці — на Кайзервальді, на честь цісарського візиту 8 травня 1781 р. було поставлено кам'яну фігуру давньоримської язичницької богині Мінерви (яку місцеві мешканці потім називали то Афіною, то Цеце-рою), що, за свідченням краєзнавця С. Шнур-Пепловського, простояла там близько століття аж поки була розбита на кавалки (причому сам постамент з-під цього поганського боввана простояв на тому місці майже до Другої світової війни і його, за даними І. Мельника, ще виразно видно на фотографії 1942 р., яка вивішена на сайті польського Національного цифрового архіву).

І тут ми підходимо чи не до найцікавішого: хто це міг зробити і з якою метою. Київські археологи О. Комар і Н. Хамайко пишуть, що особа, яка, найімовірніше, могла бути причетною до виготовлення Збруцького ідола у період романтизму, мусила:

- 1) цікавитися історією Польщі («Історія» А. Нарушевича);
- 2) мати уявлення про барокову архітектуру тогочасних міст (мотив Атласа в нижній частині Збруцького ідола);
- 3) проживати в далекій провінції;
- 4) цікавитися античними сюжетами (ритон у вигляді рогу, як на «скіфських бабах»);
- 5) мати безсумнівну художню фантазію (Збруцького ідола створено без образотворчого зразка);
- 6) не бути художником (ескіз схематичний і несиметричний);
- 7) бути схильним до театральних ефектів (розмалювання Збруцького ідола в червоний колір);
- 8) дана особа не знаходила відповідного розуміння в оточення (ідол втоплено у ріці посеред лісу).

Оскільки Збруцького ідола виявлено безпосередньо на австрійсько-російському кордоні, то чи не так і було задумано, що його ніхто не буде витягати? А в такому разі ця особа повинна була бути добре відомою австрійським пограничникам і митникам, які охороняли даний відтинок державного кордону і без участі яких будь-які маніпуляції з підвозом до Збруча важкої кам'яної фігури, перенесення її (чи волочіння) до русла ріки з подальшим її затопленням, аж ніяк не могло відбутися без

відома офіцерів прикордонної сторожі. Іншими словами, та особа мала бути щонайменше заможною і відомою в окрузі, щоби дозволити собі робити подібні маніпуляції з кам'яним божком.

І така – яскрава і суперечлива особистість, в районі віднайдення Збруцького ідола, існувала. На думку О. Комар і Н. Хамайко, це – один з талановитих польських поетів епохи зародження романтизму місцевий молодий поміщик Тимон Заборовський (1799–1828 рр.), який народився в тутешньому с. Личківці і вчився у Львові. Незадовго перед своєю смертю у 1823 р. Т. Заборовський створив поетичну п'єсу «Умвіт», події в якій відбуваються у місцевому давньослов'янському племені, яке проживало у західноподільських Товтрах в епоху «язичницької темноти» (*ciemnoty roganskiej*) приблизно наприкінці X ст., коли Русь і Польща вже прийняли християнство. Головний герой його п'єси – владний верховний язичницький жрець і віщун Умвіт, який виношує плани захоплення в місцевому племені влади, а для цього влаштовує шлюб свого сина Стибора з донькою вождя Мистивоя – Леліною. Причому у своїй п'єсі «Умвіт» Т. Заборовський моделює язичницьке суспільство, виходячи із уявлень згаданого А. Нарушевича щодо домінуючої ролі жрецтва у прибалтійських слов'ян. Виходячи з цих та багатьох інших даних, О. Комар і Н. Хамайко прийшли до висновку, що «...Т. Заборовський володів достатньою освітою, знаннями і творчою фантазією, а також мотивом, засобами і технічними можливостями для створення подібної скульптури у 1822–1823 рр. під час роботи над Бояном і, особливо, Умвітом. Замисливши створення певного язичницького ідола для черпання натхнення і поринання в епоху «язичницької темноти»...», Т. Заборовський, за описом храму Світовида в Арконі, й замовив, як припускають, виготовлення Збруцького Світовида. І вже згодом, схильний до театральних ефектів, Т. Заборовський міг наказати втопити вже непотрібного йому ідола після завершення його п'єси «Умвіт» у 1823 р. Про свідому фальсифікацію пам'ятки старовини – Збруцького ідола, тут, мабуть, не йдеться. Т. Заборовський, судячи з усього, не маючи й тридцяти літ, навіть не уявляв, до яких наслідків призведе його загравання з дохристиянською тематикою та недолуге маніпулювання зі щойно виготовленими «пам'ятками старовини».

- ¹ Комар А., Хамайко Н. Збручський ідол: пам'ятник епохи романтизму? // *Ruthenica*. – К., 2011. – 10/12. – С. 166-217.
- 2 Kozłowski R. *Badania technologiczne posagu Swiatowida z Muzeum Archeologicznego w Krakowie*. – Krakow, 1937. – S. 61-68.
- ³ Комар А., Хамайко Н. Збручський ідол... – С. 166-217.
- ⁴ Там само. – С. 166-217.
- ⁵ Нидерле Л. *Славянские древности*. – М., 1956. – С. 289, рис. 57-58.